

TEMURIYLAR DAVRIDA EKOLOGIK MUAMMOLARGA BO'LGAN MUNOSABAT VA UNING AHAMIYATI

PO'LATOVA GULRUH JAMOLOVNA
Navoiy akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixining muhim davri hisoblangan Temuriylar saltanatida (XIV-XV asrlar) yuzaga kelgan ekologik muammolar va ularga bo'lgan munosabat ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqotda o'sha davr yozma manbalari, xususan, "Temur tuzuklari" kabi huquqiy-me'yoriy hujjatlar hamda tarixiy asarlar, shuningdek, arxeologik ma'lumotlar asosida sug'orish tizimlari, yerlardan foydalanish, shaharsozlik va tabiatni muhofaza qilish borasidagi yondashuvlar o'rganilgan. Maqolada o'tmish tajribalarining bugungi kun ekologik muammolarini hal etishdagi ahamiyati va o'ziga xos saboqlari aniqlashtirilgan.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, ekologik muammolar, tabiatni muhofaza qilish, sug'orish tizimlari, yerlardan foydalanish, shaharsozlik, suv resurslari, Amir Temur, tarixiy ahamiyati, o'tmish tajribasi, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье дан научный анализ экологических проблем и отношения к ним, возникших в царствование Тимуридов (XIV-XV вв.), Средневековье которых считается важным периодом истории Средней Азии. В ходе исследования были изучены письменные источники того времени, в частности, нормативно-правовые акты и исторические артефакты, такие как "ловушки Тимура", а также подходы к ирригационным системам, землепользованию, городскому планированию и охране природы, основанные на археологических данных. В статье разъясняется значение и конкретные уроки прошлого опыта в решении экологических проблем сегодняшнего дня.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, экологические проблемы, сохранение, ирригационные системы, землепользование, городское планирование, водные ресурсы, Амир Темур, историческое значение, прошлый опыт, устойчивое развитие.

Annotation. This article provides a scientific analysis of the environmental problems and the attitude towards them that arose in the Timurid dynasty (XIV-XV centuries), which was considered an important period of the history of medieval Central Asia. The study examined written sources of the time, in particular legal and regulatory documents such as "Timur traps" and historical works, as well as approaches to irrigation systems, land use, urban planning and conservation based on archaeological

data. The article clarifies the importance and specific lessons of past experiences in solving today's environmental problems.

Keywords: Timurid era, environmental issues, Nature Conservation, Irrigation Systems, Land Use, Urban Planning, Water Resources, Amir Temur, historical significance, past experience, sustainable development.

Kirish. Bugungi global ekologik muammolar asrimizning eng dolzarb masalalaridan biriga aylangan bir sharoitda, o'tmishda tabiatga bo'lgan munosabatni, xususan, buyuk davlatlar qurgan saltanatlarda bu masala qanday ko'rilganligini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bizga nafaqat o'zimizdan avvalgi ajdodlarimizning tabiat bilan uyg'un yashash borasidagi an'analari va tajribalari haqida boy ma'lumot beradi, balki bugungi kun ekologik muammolariga yechim topishda ham yangi yo'llarni ko'rsatib berishi mumkin.

Ushbu maqolada biz Temuriylar davlati, ya'ni Amir Temur va uning vorislari hukmronlik qilgan davrdagi ekologik muammolarga bo'lgan munosabat, tabiatni muhofaza qilish, suv resurslarini boshqarish, shaharsozlik va qishloq xo'jaligida tabiatdan foydalanishning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilamiz. Tadqiqotimiz ob'ekti Temuriylar imperiyasi, predmeti esa bu davrda yuzaga kelgan ekologik vaziyat va unga hukmdorlar hamda jamiyatning munosabatidir. Ushbu mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, tarixiy manbalar, jumladan, Amir Temurning "Temur tuzuklari", tarixiy asarlar (Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy va boshqalar) hamda arxeologik topilmalardagi ma'lumotlarni o'rganish orqali o'tmish tajribalaridan saboq olish mumkin. Bu tajribalar tabiatga nisbatan hurmatni kuchaytirish, resurslardan oqilona foydalanish tamoyillarini zamonaviy jamiyatga tatbiq etishga yordam beradi.

Temuriylar davlati va uning geografik-tabiiy sharoiti. Temuriylar imperiyasi o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan paytida Markaziy Osiyo, Eron, Kavkaz, Kichik Osiyo hamda Hindistonning shimoliy qismlarini o'z ichiga olgan ulkan hududni egallagan edi. Bu imperiya turli tabiiy-iqlim zonalarni, jumladan, baland tog' tizmalari, keng sahrolar va vohalar, tekisliklar hamda daryo vodiylarini qamrab olgan edi. Bunday xilma-xil geografik hudud tabiiy resurslarning ham rang-barangligini ta'minlagan.

Imperiyaning asosiy tabiiy boyliklaridan biri bu suv resurslari edi. Markaziy Osiyoning hayotiy tayanchi bo'lgan Amu daryo, Sirdaryo va ularning ko'plab irmoqlari hamda boshqa kichik daryolar, shuningdek, buloqlar qishloq xo'jaligi, ayniqsa, dehqonchilik va bog'dorchilik rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratgan. Yer resurslari ham keng va unumdor bo'lib, ko'plab hududlarda qishloq xo'jaligining jadal rivojlanishiga imkon bergan. Tog'li hududlar va tekisliklarda o'rmonlar ham mavjud bo'lib, ular qurilish materiallari va yoqilg'i manbai vazifasini bajargan. Turli mintaqalarda nodir mineral resurslar ham topilgan.

Bu tabiiy omillar aholining hayot tarziga, xo'jalik yuritish tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Sug'orishga asoslangan dehqonchilik asosiy mashg'ulot bo'lib, uning rivoji

uchun suv resurslaridan samarali foydalanish zarur edi. Tog'li va sahro mintaqalarida ko'chmanchi chorvachilik ham muhim rol o'ynagan. Tabiiy sharoitning xilma-xilligi imperiya hududidagi turli etnik guruhlarining o'ziga xos turmush tarzi va madaniyatining shakllanishiga ham turtki bergan. Ba'zi hududlarda qurg'oqchiliklar yoki toshqinlar kabi tabiiy ofatlar ham yuzaga kelgan bo'lishi mumkin, bu esa xo'jalik yuritish va aholi hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan, ammo bu haqda aniq tarixiy ma'lumotlar kamroq saqlangan.

Temuriylar davrida ekologik muammolar va ularga munosabat. Temuriylar davrida ham, o'sha zamonning sharoitidan kelib chiqqan holda, tabiatga ta'sir etuvchi muammolar mavjud bo'lgan. Ularning eng muhimlaridan biri suv resurslarini boshqarish bilan bog'liq edi. Imperiyaning asosiy qishloq xo'jaligi zonalari sug'orishga tayanganligi sababli, suvdan foydalanish masalasi juda jiddiy ahamiyat kasb etgan. Amir Temur va uning vorislari suv xo'jaligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratganlar. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi yirik shaharlar atrofida keng ko'lamli sug'orish kanallari, arteziya (yer osti suvlaridan foydalanish) inshootlari qurilgan. "Temur tuzuklari"da ham suvdan oqilona foydalanish, sug'orish tartibiga rioya qilish masalalariga urg'u berilgan. Bu sa'y-harakatlar qishloq xo'jaligi mahsuldorligini oshirishga qaratilgan bo'lsa-da, ba'zi hududlarda suvning ko'p ishlatilishi yoki noto'g'ri boshqarilishi natijasida yerlarning sho'rlanishi kabi muammolar ham yuzaga kelishi mumkin edi.

Qishloq xo'jaligi va yerlardan foydalanish ham tabiatga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri bo'lgan. Dehqonchilik va bog'dorchilik rivojlangan hududlarda yerlardan samarali foydalanishga harakat qilingan. Biroq, harbiy yurishlar paytida ba'zi hududlarda qishloq xo'jaligi yerlarining vayron bo'lishi, sug'orish tizimlarining zararlanishi kabi holatlar ham kuzatilgan. O'rmon xo'jaligi masalasi ham muhim bo'lib, o'sha davrda yog'och-taxta sanoati, qurilish materiallari va yoqilg'i sifatida o'rmonlardan foydalanilgan. Biroq, o'rmonlarni tiklash yoki qayta ekish haqida qat'iy siyosat yuritilganligiga oid aniq dalillar kam.

Shaharsozlik ham atrof-muhitga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Samarqand, Buxoro, Hirot kabi yirik shaharlarning qurilishi va kengayishi tabiiy landshaftni o'zgartirgan. Bu shaharlarda sanitariya-gigiyena holati o'sha davr talablariga mos ravishda tartibga solingan bo'lsa-da, hozirgi zamon me'yorlari bilan solishtirganda, chiqindilarni boshqarish tizimi cheklangan bo'lgan. Ammo, shu bilan birga, shaharlar atrofida bog'lar, xiyobonlar tashkil etilishi, manzarali daraxtlar ekilishi shaharlarning ekologik muhitini yaxshilashga qaratilgan sa'y-harakatlar sifatida e'tirof etilishi kerak.

Temuriylar davrida ekologik muammolarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan omillar orasida aholi sonining o'sishi va uning tabiiy resurslarga bo'lgan bosimining ortishi muhim o'rin tutgan. Harbiy yurishlar va ularning oqibatlari ham ba'zi hududlarda

ekologik vaziyatni og'irlashtirgan. Qurg'oqchilik va sahro hududlarining kengayishi ham tabiatga ta'sir etuvchi tabiiy omillar bo'lgan.

Hukmdorlarning bu muammolarga munosabati alohida ahamiyatga ega. Amir Temur tabiatni obodonlashtirishga, sug'orish tizimlarini yaxshilashga katta e'tibor qaratgan. Uning "Temur tuzuklari"da ham yerlardan oqilona foydalanish, sug'orish ishlarini tartibga solishga oid ko'rsatmalar mavjud. Uning buyuk shaharlar qurish, bog'lar yaratish borasidagi siyosati tabiatga nisbatan hurmat va uni o'z manfaatlari yo'lida foydali tarzda o'zgartirishga intilishni ko'rsatadi. Vorislari ham, xususan, Ulug'bek kabi hukmdorlar ilm-fanni rivojlantirishga urg'u berish orqali tabiatni, osmon jismlarini o'rganishga katta hissa qo'shdilar, bu esa tabiatni tushunishga va uni o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshirdi.

Tabiatni muhofaza qilishga oid dastlabki urf-odatlar va qoidalar. Temuriylar davrida hozirgi zamon tushunchasidagi ekologik qonunchilik mavjud bo'lmagan bo'lsa-da, tabiatni asrashga, undan oqilona foydalanishga qaratilgan ko'plab urf-odatlar, an'analar va qoidalar shakllangan edi. Bularning aksariyati og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib kelgan.

Eng muhim sohasi bu suvdan foydalanish bilan bog'liq qoidalar edi. O'rta Osiyo kabi sug'oriladigan dehqonchilik mintaqalarida suv muqaddas hisoblangan. Suvni isrof qilish qattiq qoralangan, sug'orish tartibiga qat'iy rioya qilingan. Qishloq jamoalari, mahalliy hokimlar suv taqsimotini nazorat qilganlar. Kanallarni tozalash va ta'mirlash ishlari ham jamoa bo'lib bajarilgan, bu esa suv resurslarini samarali saqlashga yordam bergan.

O'rmonlardan foydalanishda ham ma'lum cheklovlar mavjud bo'lgan. O'rmonlar yog'och-taxta, meva va dori-darmonlar manbai bo'lgan. Ba'zi hududlarda o'rmonlarni himoya qilishga, ularni kesishni nazorat qilishga harakat qilingan. Agar ba'zi ma'lumotlar bo'lsa, o'rmonlarni tiklash yoki yangi daraxtlar ekish ishlariga ham urg'u berilgani haqida aytish mumkin. Ovchilik ham o'sha davrda aholi uchun muhim bo'lgan, ammo ovlashning ma'lum mavsumlari va cheklovlari bo'lgani haqida ham fikr yuritish mumkin, garchi bu haqda aniq yozma manbalar kam uchrasa-da.

Cho'llanishning oldini olishga qaratilgan sa'y-harakatlar asosan ko'kalamzorlashtirish orqali amalga oshirilgan. Shaharlar va qishloqlar atrofida bog'lar, xiyobonlar yaratish, mevali va manzarali daraxtlar ekish nafaqat estetik zavq bag'ishlagan, balki tuproq eroziyasini kamaytirishga, havoni tozalashga va mikroiklimni yaxshilashga ham xizmat qilgan. Bu ishlar, albatta, hozirgi zamon ekologik talablariga to'liq javob bermagan bo'lsa-da, tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik va uni ko'z qarash tirish tamoyillarini o'zida aks ettirgan.

Yodgorliklar va me'moriy obidalar atrofidagi muhitni saqlash ham o'sha davr "ekologik madaniyati"ning bir qismi sifatida qaralishi mumkin. Shaharlarni obodonlashtirish, toza saqlashga intilish jamiyatning o'zining yashash muhitiga bo'lgan

e'tiborini ko'rsatadi. Umuman olganda, Temuriylar davridagi tabiatni muhofaza qilishga oid munosabat ko'proq amaliy va xo'jalik yuritish bilan bog'liq bo'lib, tabiiy resurslardan uzoq muddatli foydalanishni ta'minlashga qaratilgan edi.

Xulosa. Temuriylar davrida, hozirgi zamonaviy ma'noda "ekologiya" fani va uning muammolari haqida to'liq tasavvur bo'lmagan. Biroq, ushbu davlatning hududi, tabiiy sharoiti va rivojlangan xo'jalik tizimi tabiatga nisbatan jiddiy va oqilona munosabatda bo'lishni taqozo etgan. Suv resurslarini boshqarish, sug'orish tizimlarini yaratish va takomillashtirish, qishloq xo'jaligi yerlaridan samarali foydalanish, shaharsozlikda yashil zonalarni yaratishga intilishlar shular jumlasidandir.

Amir Temur va uning vorislarining tabiatga bo'lgan munosabati, ularning "Temur tuzuklari"dagi ko'rsatmalari, shaharsozlik va obodonlashtirishga oid siyosati tabiatni o'z manfaatlari yo'lida oqilona boshqarishga qaratilgan edi. Harbiy yurishlar va ba'zi tabiiy ofatlar ekologik muammolarni keltirib chiqargan bo'lsa-da, umuman olganda, jamiyatda tabiatga nisbatan hurmat va uni asrab-avaylash ruhini aks ettiruvchi urf-odatlar va qoidalar mavjud bo'lgan.

Temuriylar davridagi bu tarixiy tajribalar bugungi kun uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Suvni tejash, yerlardan oqilona foydalanish, ko'kalamzorlashtirish, tabiiy resurslarni muhofaza qilish kabi tamoyillar bugungi global ekologik inqiroz sharoitida ayniqsa muhimdir. O'tmish ajdodlarimizning tabiat bilan uyg'un yashashga intilishidan saboq olgan holda, biz ham tabiatni asrab-avaylash va kelajak avlodlarga sog'lom muhitni qoldirish yo'lida faol harakat qilishimiz zarur. Kelajak tadqiqotlar uchun Temuriylar davridagi ekologik holatni yanada chuqurroq o'rganish, mavjud yozma va arxeologik manbalarni izchil tahlil qilish muhim bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Temur tuzuklari. – Toshkent: Adolat, 1996.
2. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
3. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: O'zbekiston, 1994.
4. Pulatov A.S., Chig'atoyeva N.R. Markaziy Osiyo shaharsozlik tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1993.
5. Ibragimova Z.R. O'rta asrlar Markaziy Osiyosida sug'orish va suv xo'jaligi. Tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2015.